

Л у ч и к А л л а

Текст і трансформаційні процеси у системі еквівалентів слова української мови

Безперервний рух мовної системи, її еволюційні процеси постійно утворюють нові форми, які у найуважніших спостерігачів лінгвістичних змін викликають сумніви при віднесенні їх до вже існуючих класифікаційних схем. Визначення частиномовної належності еквівалентів слова пов'язане з труднощами подвійного характеру. З одного боку, одиниці, що охоплюються терміном *еквіваленти слова*, характеризуються незавершеністю свого формування, з іншого - вже на цьому етапі становлення вони демонструють системні зв'язки, виявляючи найрізноманітніші види відношень, у тому числі й граматичну омонімію з її „специфічними властивостями у колі формальних і службових слів”¹. Встановлення омонімії у системі службових слів, тим більше у колі їхніх еквівалентів, є найскладнішим завданням граматики, що свого часу відзначав ще В.В. Виноградов². Ускладнення при віднесенні до тих чи тих лексико-граматичних угруповань одиниць виценованих у мовленнєвому потоці еквівалентів слова часто знімаються після залучення при розгляді конкретного елемента не лише його найближчого оточення, а й усього попереднього контексту, тобто практика підтверджує, що „мова у тексті дає

¹ В.В. Виноградов: *Об омонимии в русской лексикографической традиции*. В кн.: *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. Москва 1977, с. 294.

² В.В. Виноградов: *Об омонимии и смежных явлениях*. „Вопросы языкознания” 1960, №5, с. 15.

більше можливостей для одержання змістовної аналітичної інформації, ніж звикли бачити"³.

Перед розглядом цих насправді складних явищ мовної системи нагадаємо, що під еквівалентами слова розуміються „зв'язані сполучення, які характеризуються стійкістю, єдністю значення, здебільшого постійною, незмінною формою. У мовленнєвому потоці еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і стосовно наголосу, переважно вони мають один словесний наголос"⁴. Творення еквівалентів слова відбувається за існуючими у мові схемами і моделями⁵.

Останнє виявляється ще одним підтвердженням системності зазначених одиниць, що шляхують у напрямі до набуття повноцінного статусу лінгвістичного знака. Проте вже на цьому етапі формування еквівалентам слова, як і власне цілісно оформленим лексичним одиницям, притаманні основні властивості знака. „Будь-який лінгвістичний знак є в потенції омонімом і синонімом одночасно, - відзначав С.О. Карцевський. - Інакше кажучи, він одночасно належить до ряду переносних, транспонованих значимостей того самого знака і до ряду подібних значимостей, виражених різними знаками".⁶ Еквіваленти слова досить наочно демонструють свої потенційні можливості знакової одиниці, утворюючи як синонімічні, так й омонімічні ряди. Виникнення омонімів виявляється можливим у сфері еквівалентів слова, які мають статус службових слів, наприклад, сполучниковий еквівалент - партикулярний еквівалент, що стає очевидним з контексту, пор. відповідно:

³ Г.М. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова: *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва 1998, с. 478.

⁴ Р.П. Рогожнікова: *Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства*. Москва 1991, с. 4.

⁵ Див.: А.А. Лучик: *Теорія і практика моделювання базових прислівникових еквівалентів слова російської мови*. У кн.: *Наукові записки*. Сер.: *Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 16. Кіровоград 1999, с. 34-36; А.А. Лучик: *Грамматична структура прислівникових еквівалентів української мови*. У кн.: *Наукові записки*. Сер.: *Філологічні науки (мовознавство)*. Вип.. 30. Кіровоград 2000, с. 62-69.

⁶ С.О. Карцевский: *Об асимметричном дуализме лингвистического знака*. В кн.: В.А. Звегицев: *История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях*. Ч. 2. Москва 1965, с. 86.

*Народ сам скує собі долю, **аби тільки** не заважали.*

(М. Коцюбинський)

*Нехай я буду і мужицький поет, **аби тільки** поет, то мені більше нічого і не треба.*

(Т. Шевченко)

Подібне явище спостерігається і в системі взаємодії еквівалентів службових слів та вигуків з еквівалентами повнозначних частин мови, де може зокрема фіксуватися омонімія між прислівниковим еквівалентом і партикулярним еквівалентом, що з'ясовується із контексту, подекуди більшого, ніж речення, пор.:

*У гості завітало **не більше** десяти осіб.*

(Розм.)

*Крик революціонерів у мистецтвах чи наукових дисциплінах про радикальний розрив із своїми попередниками подібний до крику ново-родженої дитини, що розриває з пупцем своєї матері. **Не більше.***

(В. Винниченко)

На процеси трансформації прислівників та їхніх еквівалентів у службові слова у науковій літературі зверталась увага неодноразово⁷, відзначався також поетапний характер цих явищ, внаслідок чого одні й ті самі форми часто за одними критеріями можуть бути співвіднесені з прислівниками, а за іншими - із прийменниками⁸.

При розподілі одиниць на прислівникові і прийменникові еквіваленти варто виходити з того, що вони відрізняються і за синтаксичною функцією, і за позицією у реченні. Проілюструємо це на прикладах функціонування еквівалента слова *в міру*. Так, абсолютно очевидним є той факт, що прислівниковий еквівалент *в міру* має значення „досить, скільки треба” у реченні:

⁷ Див.: Е.Т. Черкасова: *Переход полнозначных слов в предлоги*. Москва 1967; А.А. Лучик: *Лексична семантика прийменникових еквівалентів слова української мови*. „Мовознавство” 2003. № 5, с. 43–49.

⁸ В.В. Виноградов: *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. Москва 1972, с. 315–316.

Він [Нерчин] був у міру ввічливий, розмовляв німецькою мовою.

(Н. Рибак)

Семантика одиниці виявляється чіткіше на фоні антонімічного елемента - *не в міру*:

На подвір'ї управитель незлобно пересварюється зі своєю не в міру ревнивою дружиною.

(М. Стельмах)

Номінативний характер прислівникових еквівалентів взаємодіє із властивостями їхніх обставинних синтаксичних функцій, внаслідок чого іменниковий за походженням елемент переорієнтується і специфікується для вираження семантики прислівника. У цих випадках повнозначне слово не обов'язково втрачає своє значення, відбувається лише певний зсув у його семантиці. Спостерігається поступове згасання тих семантичних ознак повнозначного слова, які не можуть сумішатися з його реальним значенням. Регулярне використання подібних синтагматичних об'єднань у різноманітних мовленнєвих актах виявляється ще однією із причин їхнього застигання, а інколи і подальшого „вивітрювання” семантики повнозначного компонента подібних структур, які, не змінюючи ознак своєї форми вираження, потрапляють в інше коло одиниць - прийменникового статусу.

Прийменниковим елементам чіткість лексичного значення не властива, останнє значною мірою є абстрактним, перебуває ніби „у тіні” значення граматичного, окресленого загальною для всіх прийменникових одиниць семою '*виражає відношення*'. Така внутрішня організація одиниць при їхньому уживанні у мовленні потребує семантичних поширювачів, якими найчастіше виявляються іменники:

Підійшов, нарешті, і Хома, який е міру наближення його черги став уже тихішим, малопомітним.

(О. Гончар)

Нові функціональні ознаки зазначених структур регулюються й іншими синтагматичними та парадигматичними зв'язками. Якщо на рівні внутрішньої організації подібні утворення об'єднуються з одиницями, що містять граматичну сему 'виражає відношення', то за показниками форми вираження вони входять у коло одиниць з початковим компонентом в та елементами іменникового походження жіночого роду однини у знахідному відмінку типу *в славу, в силу* з тотожними граматичними властивостями:

[Шредер:] - *Ні, я тільки хотів сказати, що я діяв не тільки в силу присяги, але й на підставі вчення великих умів: Гегеля, Ніцше, Фіхте.*

(О. Довженко)

*Поет новий, що доля охрестила так само, гайового короля [дуба]
Назвав у славу сина: дуб Данила.*

(М. Рильський)

Всі зазначені чинники сприяють появі у мовній системі граматичних омонімічних утворень: власне прийменниково-іменникова сполука - прислівниковий еквівалент слова - прийменниковий еквівалент слова. Проте трансформаційні перетворення таких одиниць можуть мати своє продовження.

Так, „обживаючись” у колі споріднених одиниць, прийменникові еквіваленти прийменниково-іменникового походження здатні переходити від моно- до полісемантичності. Отже, прийменниковий еквівалент у *міру* значення „вказує на можливість, у результаті яких відбувається дія” реалізує, наприклад, у реченні:

*Всю ніч чесно, в міру своїх сил, виконував він з молоддю свої вироки,
розбиваючи каски березовим прикладом.*

(О. Довженко)

Крім того, зазначена структура може вказувати на причинову залежність дії:

Засідання скликались в міру необхідності.

(Розм.)

Третім значенням цієї одиниці може бути вказівка на поступове протікання дії стосовно іншої:

В міру наближення танків усе живе все більше прилипало до землі в своїх ровах і ямах.

(І. Багрянний)

Останнє значення зближує прийменникову одиницю із сполучниковими еквівалентами, що приєднують підрядну частину, в яких дія відбувається одночасно з дією головної частини типу *на той час, як; у той час, як; на той час, коли* тощо. Семантична близькість із сполучниками та існуючі у системі останніх схеми побудови, коли групи співвідносних слів на кшталт *того, як; того, що* синтагматично об'єднуються з прийменниковими одиницями прийменниково-іменникового походження (на знак *того, що; на зразок того, що* і под.), сприяють трансформації прийменникової конструкції з паралельним синтагматичним її поширенням компонентами *того, як* до класу сполучникових слів:

В міру того, як спадала темрява, почали проступати все дужче спалахи.

(І. Багрянний)

Співіснування у мові сполучникового еквівалента *в міру того, як* паралельно із синонімічними утвореннями *у той час, як; на той час, коли; тоді, як* пов'язане, очевидно, з необхідністю використання прийменникових елементів у різних функціональних стилях української мови. Зрозуміло, що перевага при творенні книжних стилів здебільшого надається єдиній з-поміж зазначених моносемантичній сполучниковій одиниці *в міру того, як*, особливо коли йдеться про тексти наукового або офіційно-ділового стилів, що потребують однозначності та конкретності сприймання. Не шкодить використанню цього елемента й омонімічність, що вже на рівні сполучникової конструкції має інший

характер, оскільки в омонімічні відношення з применниковим чи прислівниковим еквівалентом вступає лише частина її структури *в міру*, тоді як праві синтагматичні поширювачі - *того, як* - сприяють однозначному її усвідомленню.

Загалом, у сучасній українській мові подібний аспект омонімічності, коли такі відношення виявляє компонент сполучникової одиниці стосовно прислівникового або применникового еквівалента применниково-іменникового походження, явище досить поширене. Такі зв'язки, наприклад, демонструють применникові еквіваленти *за винятком, за рахунок, з нагоди, з приводу, з причини, на випадок*, відповідно, із сполучниками *за винятком того, що; за рахунок того, що; з нагоди того, що; з причини того, що; на випадок того, що; на випадок, коли*. Пор., наприклад, уживання применникового еквівалента *на випадок* та співвідносної з ним сполучникової одиниці:

На випадок його смерті вона не повинна виходити заміж, а то позбавляється спадщини.

(В. Винниченко)

На випадок, коли викриють Богуна на горбку, запорожці з ярка мали поспішати на одсіч.

(О. Соколовський)

Інші омонімічні ряди утворюють еквіваленти слова не применниково-іменникового походження. Так, у результаті мовленевої діяльності об'єднання займенникових слів може сприяти появі прислівникової структури. Наприклад, еквівалент слова *нічого собі* зі значенням „непогано, досить добре” функціонує у реченні:

Я перше училась грать і вже нічого собі грала, але тепер через руку перестала.

(Леся Українка)

В умовах певного контекстного оточення, зокрема у позиції слова-речення, та специфічного інтонаційного оформлення структура *нічого собі* транспонується до вигуківих слів:

*Це все пошенки сказав. Нічого собі! аж дві кішки зразу! А собаки!..
Григорій здивувався, побачивши, як вони відіналися.*

(І. Багрянний)

Утворена вигукова одиниця вступає із прислівниковим еквівалентом в омонімічні відношення.

Подальші спостереження за міграційними процесами у системі еквівалентів слова сприятимуть висвітленню й інших сфер взаємодії між одиницями з ознаками різних лексико-граматичних класів слів. Очевидно, залучення текстів різних функціональних стилів внесе корективи у кількісний склад зазначених елементів, а аналіз їхніх властивостей крізь призму контексту більшого, ніж речення, сприятиме поглибленню відомостей про одиниці з перехідним статусом існування.